

جامعه‌شناسی
غزل فارسی

فرهاد طهماسبی

جامعه‌شناسی ادبیات موضوعی جدید و بینارشته‌ای در ادبیات جهان است. توجه به این رشته از دانش به طور جدی از قرن نوزدهم میلادی آغاز شده است و در ادبیات ما سابقه چندانکی ندارد. در کشور ما مقالات معدودی درباره این موضوع نگاشته شده و بخشی از آثار جهانی نیز در این رشته ترجمه شده است. در این رشته از دانش، پژوهشگر می‌کوشد تا روابط پیدا و پنهان بین آثار ادبی و مسائل اجتماعی و فرهنگی را بیابد تا به برداشتی دقیق‌تر و علمی‌تر از آثار ادبی دست یابد. جامعه‌شناسی ادبی به ما کمک می‌کند که با نگاهی متفاوت و تازه آثار ارزشمند ادبیات را بار دیگر مورد توجه و ارزیابی قرار دهیم.

انتشارات علمی و فرهنگی

ISBN: 978-600-121-831-6

9 786001 218316

۳۰۰۰۰ ریال

جامعه‌شناسی غزل فارسی

فرهاد طهماسبی

۱۳۹۵

سرشناسه	: طهماسبی، فرهاد، ۱۳۴۵ -
عنوان و نام پدیدآور	: جامعه‌شناسی غزل فارسی / فرهاد طهماسبی.
مشخصات نشر	: تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	: بیست و چهار، ۵۵۳ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۱۲۱-۸۳۱-۶-۶
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۵۲۷-۵۳۵.
موضوع	: غزل فارسی -- ایران -- تاریخ و نقد..
موضوع	: شعر فارسی -- قرن ۱۴ -- تاریخ و نقد.
شناسه افزوده	: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۴ ج ۲ / ط ۹ / PIR ۳۶۲۸
رده‌بندی دیویی	: ۸۱۲ / ۱۰۹۲ ق ۸
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۰۴۲۸۷۰

جامعه‌شناسی غزل فارسی

نویسنده: فرهاد طهماسبی

چاپ نخست: ۱۳۹۵

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

حروفچینی و آماده‌سازی: انتشارات علمی و فرهنگی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه

حق چاپ محفوظ است.

انتشارات
علمی و فرهنگی

اداره مرکزی و مرکز پخش: خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچه کمان، پلاک ۲۵؛
کدپستی: ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳؛ صندوق‌پستی: ۹۶۴۷ - ۱۵۸۷۵؛ تلفن اداره مرکزی: ۷۰-۸۸۷۷۴۵۶۹؛ فکس: ۸۸۷۷۴۵۷۲؛
تلفن مرکز پخش: ۲۹-۸۸۶۶۵۷۲۸؛ تلفکس: ۴۵-۸۸۶۷۷۵۴۴
www.elmifarhangi.ir info@elmifarhangi.ir
www.ketabgostarco.com info@ketabgostarco.com
آدرس اینترنتی:

فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه‌روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۱۶-۶۶۹۶۳۸۱۵ و ۶۶۴۰۰۷۸۶
فروشگاه دو: میدان هفت‌تیر، خیابان کریمخان زند، بین قائم مقام فراهانی و خردمند، پلاک ۱۳؛ تلفن: ۷-۸۸۳۴۳۸۰۶
فروشگاه سه: جمهوری، چهارراه شیخ هادی، نبش رازی، پلاک ۶۹۹
فروشگاه چهار: بزرگراه شهید حقانی، بعد از ایستگاه مترو حقانی، خروجی کتابخانه ملی، کتابخانه ملی
(نمایشگاه و فروشگاه دائمی کتاب)
فروشگاه پنج: خیابان کارگر شمالی، روبه‌روی پارک لاله، نبش کوچه ستاره، نمایشگاه و فروشگاه
محصولات فرهنگی سازمان تأمین اجتماعی، پلاک ۱

به یاد پدر

که رفیق و آموزگارم بود.

و

تقدیم به استاد پرویز طهماسبی

الگوی خوانش خلاق و پرسش‌گرانه

فهرست مطالب

دیباچه.....	پانزده
مقدمه.....	نوزده

بخش اول: مقدمات

فصل اول: کلیات و تعاریف.....	۳
جامعه‌شناسی.....	۳
ادبیات.....	۴
جامعه‌شناسی ادبیات و جامعه‌شناسی ادبی.....	۵
غزل فارسی.....	۱۰
پیشینه و تعاریف.....	۱۰
ویژگی‌ها و سیر تکاملی غزل فارسی.....	۱۴
فصل دوم: نگاهی به اوضاع جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی ایران.....	۲۱
اوضاع اقلیمی ایران.....	۲۱
سیمای شهرها.....	۲۲
نگاهی به نهادهای اجتماعی در ایران.....	۲۵
نهاد خانواده.....	۲۵
نهاد آموزش.....	۲۷

۳۱	.....	نهاد مذهب
۳۶	.....	نهاد اقتصادی
۴۶	.....	نهاد حکومت
۵۱	.....	طبقات اجتماعی در ایران
۵۵	.....	هنرهای ایرانی

۵۹	.....	فصل سوم: جهان‌نگری عام انسان ایرانی و گفتمان‌های ناشی از آن
۵۹	.....	درآمد
۶۲	.....	دیدگاه‌ها
۶۵	.....	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۶۹	.....	گفتمان‌های ناشی از جهان‌نگری انسان ایرانی
۶۹	.....	گفتمان هستی‌شناسانه
۷۰	.....	گفتمان اخلاقی - فرهنگی
۷۲	.....	گفتمان سیاسی - حکومتی
۷۳	.....	گفتمان مربوط به زنان
۷۴	.....	گفتمان مربوط به تربیت فرزندان

بخش دوم: جامعه‌شناسی غزل سبک خراسانی

۷۷	.....	فصل چهارم: جامعه‌شناسی غزل سبک خراسانی
۷۷	.....	نگاهی جامعه‌شناختی به شعر آغازگران
۸۵	.....	جامعه‌شناسی غزل رودکی سمرقندی (ف ۳۲۹ ق)
۸۹	.....	جامعه‌شناسی غزل فرخی سیستانی (ف ۴۲۹ ق)

بخش سوم: جامعه‌شناسی غزل سبک آذربایجانی

۹۹	.....	فصل پنجم: جامعه‌شناسی غزل سبک آذربایجانی
۹۹	.....	نگاهی جامعه‌شناختی به سبک شعر در قرن ششم
۱۰۸	.....	جامعه‌شناسی غزل سنایی (ف ۵۳۵ ق)
۱۰۸	.....	گفتمان هستی‌شناسانه در غزل سنایی
۱۱۰	.....	گفتمان اجتماعی - فرهنگی در غزل سنایی
۱۱۴	.....	گفتمان اقتصادی در غزل سنایی

۱۱۵	گفتمان عاشقانه در غزل سنایی
۱۲۲	جامعه‌شناسی غزل انوری (ف ۵۸۳ ق)
۱۲۲	گفتمان هستی‌شناسانه در غزل انوری
۱۲۵	گفتمان اجتماعی - فرهنگی در غزل انوری
۱۲۸	گفتمان عاشقانه در غزل انوری
۱۳۵	گفتمان اقتصادی در غزل انوری

بخش چهارم: جامعه‌شناسی غزل سبک عراقی

۱۴۱	فصل ششم: جامعه‌شناسی غزل سبک عراقی
۱۴۱	نگاهی جامعه‌شناختی به سبک عراقی
۱۴۷	جامعه‌شناسی غزل مولوی (ف ۶۷۲ ق)
۱۴۷	گفتمان هستی‌شناسانه در غزل‌های مولوی
۱۵۴	گفتمان عاشقانه در غزل‌های مولوی
۱۵۸	گفتمان فرهنگی - اخلاقی
۱۶۲	گفتمان سیاسی - حکومتی در غزل‌های مولوی
۱۶۴	طبقات اجتماعی، مشاغل و اصناف در غزل‌های مولوی
۱۶۴	گفتمان اقتصادی در غزل‌های مولوی
۱۶۷	گفتمان دینی و شرعی در غزل‌های مولوی
۱۶۸	گفتمان مربوط به زنان
۱۶۹	سیمای شهر در غزل‌های مولوی
۱۷۰	جامعه‌شناسی غزل سعدی (ف ۶۹۱ ق)
۱۷۰	گفتمان هستی‌شناسانه در غزل‌های سعدی
۱۷۵	گفتمان عاشقانه در غزل‌های سعدی
۱۸۷	گفتمان سیاسی - حکومتی در غزل‌های سعدی
۱۹۲	گفتمان فرهنگی - اخلاقی
۱۹۶	گفتمان اقتصادی در غزل‌های سعدی
۲۰۰	گفتمان دینی و شرعی
۲۰۳	گفتمان مربوط به خانواده در غزل‌های سعدی
۲۰۷	سیمای شهرها در غزل‌های سعدی
۲۱۱	جامعه‌شناسی غزل حافظ (ف ۷۹۲ ق)

۲۱۲	..... گفتمان هستی‌شناسانه در غزل‌های حافظ
۲۱۸	..... گفتمان سیاسی - حکومتی در غزل‌های حافظ
۲۲۶	..... گفتمان عاشقانه در غزل‌های حافظ
۲۲۸	..... گفتمان دینی - مذهبی در غزل حافظ
۲۳۸	..... گفتمان مربوط به خانواده در غزل‌های حافظ
۲۴۳	..... گفتمان اقتصادی در غزل‌های حافظ
۲۴۷	..... گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های حافظ

بخش پنجم: جامعه‌شناسی غزل مکتب وقوع

۲۵۹	..... فصل هفتم: جامعه‌شناسی غزل مکتب وقوع
۲۵۹	..... نگاهی جامعه‌شناختی به مکتب وقوع
۲۶۱	..... جامعه‌شناسی غزل بابافغانی شیرازی (ف ۹۲۵ ق)
۲۶۱	..... گفتمان هستی‌شناسانه در غزل‌های بابافغانی
۲۶۱	..... گفتمان سیاسی - حکومتی در غزل‌های بابافغانی
۲۶۲	..... گفتمان عاشقانه در غزل‌های بابافغانی
۲۶۴	..... گفتمان دینی - مذهبی در غزل‌های بابافغانی
۲۶۵	..... گفتمان اقتصادی در غزل‌های بابافغانی
۲۶۶	..... گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های بابافغانی
۲۷۲	..... مشاغل، اصناف و طبقات در غزل‌های بابافغانی
۲۷۳	..... جامعه‌شناسی غزل وحشی بافقی (ف ۹۹۱ ق)
۲۷۳	..... گفتمان هستی‌شناسانه در غزل‌های وحشی بافقی
۲۷۴	..... گفتمان سیاسی - حکومتی در غزل‌های وحشی بافقی
۲۷۷	..... گفتمان عاشقانه در غزل‌های وحشی بافقی
۲۸۳	..... گفتمان اقتصادی در غزل‌های وحشی بافقی
۲۸۵	..... گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های وحشی بافقی
۲۸۸	..... طبقات، اصناف، مشاغل

بخش ششم: جامعه‌شناسی غزل سبک هندی

۲۹۳	..... فصل هشتم: جامعه‌شناسی غزل سبک هندی
۲۹۳	..... نگاهی جامعه‌شناختی به سبک هندی (اصفهانی)

۳۰۰	جامعه‌شناسی غزل طالب آملی (ف ۱۰۳۶ ق).....
۳۰۰	گفتمان هستی‌شناسانه در غزل‌های طالب آملی.....
۳۰۴	گفتمان سیاسی - حکومتی در غزل‌های طالب آملی.....
۳۰۶	گفتمان عاشقانه در غزل‌های طالب آملی.....
۳۱۸	گفتمان دینی - مذهبی در غزل‌های طالب آملی.....
۳۲۱	گفتمان اقتصادی در غزل‌های طالب آملی.....
۳۲۶	گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های طالب آملی.....
۳۳۷	طبقات، اصناف و مشاغل در غزل‌های طالب آملی.....
۳۴۴	گفتمان مربوط به خانواده (زن، طفل).....
۳۴۵	گفتمان ادبی - انتقادی در غزل‌های طالب آملی.....
۳۴۸	گفتمان مهاجرت و سفر به هند در غزل‌های طالب آملی.....
۳۵۱	بازتاب جغرافیای طبیعی و فرهنگی هند در غزل‌های طالب آملی.....
۳۵۶	جامعه‌شناسی غزل‌های صائب تبریزی (ف ۱۰۸۱ ق).....
۳۵۶	گفتمان هستی‌شناسانه در غزل‌های صائب تبریزی.....
۳۵۸	گفتمان سیاسی - حکومتی در غزل‌های صائب تبریزی.....
۳۶۳	گفتمان عاشقانه در غزل‌های صائب تبریزی.....
۳۷۳	گفتمان دینی - مذهبی در غزل‌های صائب تبریزی.....
۳۸۰	گفتمان اقتصادی در غزل‌های صائب تبریزی.....
۳۸۴	گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های صائب تبریزی.....
۳۹۳	طبقات، اصناف و مشاغل در غزل‌های صائب تبریزی.....
۳۹۸	گفتمان مربوط به خانواده.....
۴۰۳	گفتمان آموزشی در غزل‌های صائب تبریزی.....
۴۰۹	گفتمان ادبی - انتقادی در غزل‌های صائب تبریزی.....
۴۱۵	گفتمان مهاجرت و سفر به هند در غزل‌های صائب تبریزی.....
۴۱۸	بازتاب جغرافیای طبیعی و فرهنگی هند در غزل‌های صائب تبریزی.....
۴۲۱	زندگی نو، ابزار جدید، مضامین تازه.....

بخش هفتم: جامعه‌شناسی غزل دوره قاجار

۴۲۹	فصل نهم: جامعه‌شناسی غزل دوره قاجار.....
۴۲۹	نگاهی جامعه‌شناختی به سبک شعر در دوره قاجار (بازگشت ادبی، شعر مشروطه).....

- ۴۳۷ ..... جامعه‌شناسی غزل یغمای جندقی (ف ۱۲۷۶ ق) .....
 ۴۳۷ ..... گفتمان سیاسی - حکومتی در غزل‌های یغمای جندقی .....
 ۴۳۹ ..... گفتمان عاشقانه در غزل‌های یغمای جندقی .....
 ۴۴۲ ..... گفتمان دینی - مذهبی در غزل‌های یغمای جندقی .....
 ۴۴۳ ..... گفتمان اقتصادی در غزل‌های یغمای جندقی .....
 ۴۴۳ ..... گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های یغمای جندقی .....
 ۴۴۵ ..... اصناف، طبقات و مشاغل در غزل‌های یغمای جندقی .....
 ۴۴۷ ..... جامعه‌شناسی غزل فروغی بسطامی (ف ۱۲۷۴ ق) .....
 ۴۴۷ ..... گفتمان هستی‌شناسانه در غزل‌های فروغی بسطامی .....
 ۴۴۸ ..... گفتمان سیاسی - حکومتی در غزل‌های فروغی بسطامی .....
 ۴۴۸ ..... گفتمان عاشقانه در غزل‌های فروغی بسطامی .....
 ۴۵۱ ..... گفتمان دینی - مذهبی در غزل‌های فروغی بسطامی .....
 ۴۵۲ ..... گفتمان اقتصادی در غزل‌های فروغی بسطامی .....
 ۴۵۳ ..... گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های فروغی بسطامی .....
 ۴۵۴ ..... جامعه‌شناسی غزل میرزاده عشقی (ف ۱۳۰۳ ش) .....
 ۴۵۴ ..... گفتمان هستی‌شناسانه در غزل‌های میرزاده عشقی .....
 ۴۵۵ ..... گفتمان سیاسی - حکومتی در غزل‌های میرزاده عشقی .....
 ۴۵۷ ..... طبقات و اصناف اجتماعی در غزل‌های میرزاده عشقی .....
 ۴۵۸ ..... گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های میرزاده عشقی .....
 ۴۶۰ ..... جامعه‌شناسی غزل عارف قزوینی (ف ۱۳۱۲ ش) .....
 ۴۶۰ ..... گفتمان سیاسی - حکومتی در غزل‌های عارف قزوینی .....
 ۴۶۴ ..... گفتمان عاشقانه در غزل‌های عارف قزوینی .....
 ۴۶۶ ..... طبقات و اصناف اجتماعی در غزل‌های عارف قزوینی .....
 ۴۶۸ ..... گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های عارف قزوینی .....

بخش هشتم: جامعه‌شناسی غزل معاصر

- فصل دهم: جامعه‌شناسی غزل فارسی ۴۷۳
 ۴۷۳ ..... نگاهی جامعه‌شناختی به سبک غزل معاصر (نو) .....
 ۴۷۸ ..... جامعه‌شناسی غزل شهریار (ف ۱۳۶۷ ش) .....
 ۴۷۸ ..... گفتمان هستی‌شناسانه در غزل‌های شهریار .....

فهرست مطالب / سیزده

- گفتمان سیاسی - حکومتی در غزل‌های شهریار ۴۷۹
- گفتمان عاشقانه در غزل‌های شهریار ۴۸۰
- گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های شهریار ۴۸۵
- طبقات، اصناف و مشاغل اجتماعی در غزل‌های شهریار ۴۸۸
- جامعه‌شناسی غزل هوشنگ ابتهاج (سایه) (ت ۱۳۰۶ ش) ۴۸۹
- گفتمان هستی‌شناسانه در غزل‌های هوشنگ ابتهاج ۴۸۹
- گفتمان سیاسی - اجتماعی در غزل‌های هوشنگ ابتهاج ۴۹۰
- گفتمان عاشقانه در غزل‌های هوشنگ ابتهاج ۴۹۲
- گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های هوشنگ ابتهاج ۴۹۴
- جامعه‌شناسی غزل سیمین بهبهانی (ف ۱۳۹۳ ش) ۴۹۶
- گفتمان عاشقانه در غزل‌های سیمین بهبهانی ۴۹۶
- گفتمان اجتماعی در غزل‌های سیمین بهبهانی ۵۰۳
- گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های سیمین بهبهانی ۵۰۵
- جامعه‌شناسی غزل حسین منزوی (ف ۱۳۸۳ ش) ۵۱۰
- گفتمان هستی‌شناسانه در غزل‌های حسین منزوی ۵۱۰
- گفتمان سیاسی - اجتماعی در غزل‌های حسین منزوی ۵۱۰
- گفتمان عاشقانه در غزل‌های حسین منزوی ۵۱۵
- گفتمان اخلاقی - فرهنگی در غزل‌های حسین منزوی ۵۲۴

فهرست منابع و مآخذ ۵۲۷

نمایه ۵۳۷

دیباچه

دربارهٔ غزل فارسی بسیار گفته و نوشته شده است؛ این گفته‌ها و نوشته‌ها اما بیش‌تر از منظر تاریخ ادبیات یا نقد ادبی به شیوهٔ سنتی بوده، که در جای خود بسی ارجمند است. با این حال، هنوز پای تحلیل جامعه‌شناختی، چنان‌که باید و شاید، به غزل فارسی باز نشده است. غیر از چند اثر معدود که به غزل فارسی توجه کرده‌اند، جامعه‌شناسی ادبیات بیش‌تر در زمین رمان یا آثار داستانی تمرین کرده و جولان داده است.

بنابراین، در آغاز این پرسش رخ می‌نماید که چرا چنین بوده یا چنین شده است. پاسخ‌های متعددی می‌توان به این پرسش داد، که در اینجا به چند تای آن بسنده می‌شود. نخست، در غرب هم — که مهد رشد این شاخه از جامعه‌شناسی بوده — جولانگاه اصلی جامعه‌شناسی، ادبیات، رمان و ادبیات داستانی بوده است. سهم ادبیات نمایشی کم و سهم شعر از آن هم کمتر بوده است. این سنت بدون شک بر جامعه‌شناسی ادبیات ایران نیز سایه گسترده است.

دومین پاسخ به رویکرد نظری ساختارگرایی تکوینی لوسین گلدمن ربط می‌یابد. گلدمن اگرچه خود در آثارش، چون *خدای پنهان*، به اشعار و گزین‌گویی‌های پاسکال و نمایش‌نامه‌های راسین توجه بسیار داشت، تفسیری که از رویکرد نظری و روش‌شناختی او در ایران داده شد، این تلقی را رایج کرد که رمان و ادبیات داستانی درست همان چیزی است که جامعه‌شناس ادبیات باید به سراغ آن برود.

سوم آنکه به‌کارگیری روش گلدمن در رمان یا داستان ایرانی توسط جمشید مصباحی ایرانیان — که رسالهٔ دکتری خود را به‌ظاهر نزد خود گلدمن گذرانده بود —

سرمشقی برای تفسیر رمان و ادبیات داستانی معرفی کرد و دست خواننده ایرانی که به زبان فرانسه آشنایی نداشت یا اصل نوشته‌های گلدمن در اختیارش نبود، از آثار وی درباره شعر و نثر نمایشی کوتاه. نباید فراموش کرد که روشمند بودن کار گلدمن برای نخستین بار الگویی روشن و دقیق برای تحلیل جامعه‌شناختی به دست می‌داد که دیگر نظریه‌ها یا رویکردها، عمدتاً چپ، فاقد آن بودند و جز رابطه کلی و مبهم جامعه و اثر ادبی حرفی برای گفتن نداشتند. از اساس، همین کلی‌گویی پاشنه آشیل رویکرد چپ در جامعه‌شناسی ادبیات بوده است.

چهارم، فشرده‌گی و استعاری بودن سبب شده است که شعر به‌سختی تن به تحلیل جامعه‌شناختی دهد. فهم تکوین ساختارهای اجتماعی در رمان و ادبیات داستانی از خلال کاراکترها، کنش‌ها و رخدادها و اشاره‌هایی که به بستر اجتماعی و تاریخی یک جامعه وجود دارد، با سهولت بیشتری همراه است تا شعر. در شعر، همه چیز تا حدود زیادی فشرده می‌شود و تا حد ممکن زمانمند بودن و مکانمند بودن از آن گرفته می‌شود یا در جامعه استعاره و تمثیل و کنایه در می‌آید.

پنجم، شعر کوتاه‌تر از آن است که بتوان تکوین یک شخصیت یا ساختار اجتماعی را در آن دید. اکثر قالب‌های شعری کوتاه و گزیده‌اند، جز مثنوی و قصیده که ظرفیت داستانی قابل توجهی دارند. این موضوع درباره شعر نو (سپید یا غیرسپید) هم مصداق دارد. جز برخی اشعار نو (نظیر «افسانه» نیما)، باقی اشعار نو نیز کوتاه و گزیده‌اند. در اینجا این پرسش برای جامعه‌شناس پیش می‌آید که آیا می‌توان یک دیوان شعر را یک پیکره واحد تلقی کرد که جامعه‌شناس بتواند در آن جولان دهد و متاع خویش یابد. پاسخ به این پرسش دشوار است. اگرچه دیوان شعر این امکان را به خواننده می‌دهد که به کلیت افکار یک شاعر در یک دوره زمانی پی ببرد، این دوره گاه چنان بلند است، به ویژه در مورد شعرای کلاسیک ایران، که نمی‌توان تغییرات اجتماعی یک دوره را به بخش معینی از آن دیوان نسبت داد. ضمن آنکه بسیاری از اشعار قدما تاریخ سرودن مشخصی ندارند، بسیاری از غزل‌ها و قصیده‌ها در دیوان‌های شعر، بسته به نحوه چینش، جابه‌جا شده‌اند و برخی تنها به مدد معیاری چون قافیه و ردیف در کنار دیگر شعرها قرار گرفته‌اند. ناگفته نماند که برخی ابیات در شعر فارسی به روشنی دارای تاریخ مشخص هستند و همین امر هم راهنمای بسیاری از مفسران و شارحان در مرتب کردن اشعار و نگارش زندگی‌نامه آنان بوده است. در غزل‌های حافظ حتی نشانه‌های

روشنی از وقایع روزمره می‌بینیم. گلایه حافظ از امرا و شاهان روزگار و خوشایندها و ناخوشایندهای زندگی روزمره‌اش، به سادگی ما را به متن تاریخی زندگی و زمانه حافظ می‌برند. ناله مسعود سعد سلمان در قلعه نای هم ارجاعی مشخص به دشواری‌های زندگی و حبس او دارد. با این حال، شعرا همواره کوشیده‌اند که نشانه‌های زمانمند بودن و مکانمند بودن را از شعر خویش بزدایند، و به این ترتیب، ره به جاودانگی برند. شعر حافظ چنان از زمان و مکان وی فرا می‌رود که مسئله بسیاری از انسان‌ها، فارغ از زمان و مکان زندگی، می‌شود. به همه این‌ها بیفزایید «عدم صراحت» و «کتمان و پنهان‌کاری» را که به نوشته نویسنده کتاب حاضر از ویژگی‌های اصلی شعر و غزل فارسی طی یک دوره طولانی بوده است.

سرانجام، باید به این عبارت حکیمانه اشاره کرد که درم‌داران عالم را کرم نیست / کرم‌داران عالم را درم نیست. جامعه‌شناسی شعر مستلزم وجود جامعه‌شناسی است که شعر را خوب بشناسند، یا شعرشناسانی که جامعه‌شناسی را خوب بشناسند و پیداست که هر دو گونه چنین موجوداتی کمیابند. بنابراین، جامعه‌شناسان کمتر به سراغ شعر می‌روند و شعرشناسان هم چندان از جامعه‌شناسی نمی‌دانند. مسئله در مورد غزل فارسی حتی دشوارتر هم می‌شود. فهم غزل فارسی مستلزم غور و ممارست و مطالعه مدید است؛ آنچه اکثر جامعه‌شناسان ادبیات جوان امروزه حوصله یا دقت آن را ندارند. از دیگر سو، غزل‌شناسان سنتی نیز از جامعه‌شناسی جز کلیات چیزی نمی‌دانند و از کتاب زمینه جامعه‌شناسی آریان‌پور فراتر نرفته‌اند. به این ترتیب، می‌توان گفت که گفت‌وگو کاملاً دشوار است و شعر و غزل همچنان منتظر. البته بزرگانی چون شفیع‌ی کدکنی هم هستند که در برخی از آثار خود، بی آنکه ادعای جامعه‌شناسی ادبیات بکنند، دست به کاوش و تحلیل جامعه‌شناختی غزل فارسی زده‌اند. مفلس کیمیا فروش نمونه‌ای از آثار متعدد ایشان است که می‌توان در آن رگه‌ها و شیوه‌های تحلیل جامعه‌شناختی مناسب را دید. در آثار شفیع‌ی فهم زیبایی‌شناسانه شعر و کشف ایماژهای شعری چنان با تحلیل‌های زیبا و عمیق درآمیخته است که می‌تواند پیشینه‌ای مناسب برای علاقه‌مندان به جامعه‌شناسی شعر و غزل فارسی باشد.

اما فرهاد طهماسبی در این اثر کوشیده است که تا آنجا که ممکن است راهی برای پیوند میان جامعه‌شناسی و غزل فارسی بیابد. او دانش و ذوق کافی در غزل فارسی دارد و در جست‌وجوی آن است که خود را به فهم درست جامعه‌شناسی ادبیات نیز نزدیک

کند. کار او شایسته تقدیر است. دقت در تاریخ شعر فارسی و استخراج آنچه می‌تواند نمونه‌های خوبی برای فهم نحوه انعکاس ساختار اجتماعی ایران در غزل فارسی باشد، حاکی از زحمت بسیار وی دارد.

نویسنده در پی آن بوده است که به مدد رویکردهای نظری لوکاچ، گلدمن و کوهلر به ترکیبی نظری دست یابد. صرف‌نظر از اینکه چنین ترکیب نظری درست باشد یا خواننده با آن موافقت کند، این تلاش شایسته توجه است.

البته درباره اینکه در مورد غزل فارسی چه باید کرد، هنوز باید اندیشید. این موضوعی نیست که به سادگی بتوان از پس آن برآمد. شاید رویکردهای موجود نظری هم برای انجام چنین کار دشواری کفایت نکند؛ اما نمی‌توان دست روی گذاشت تا چیزی از آسمان در رسد یا نظریه‌پردازی از غرب نظریه‌ای را حاضر آماده برایمان فراهم سازد. راه‌حل در تلاش برای جستن راهی برای فهم غزل است؛ چیزی که به نوشته طهماسبی «بومی‌ترین، ایرانی‌ترین، اجتماعی‌ترین و فراگیرترین شکل شعر فارسی» است.

جامعه‌شناسی غزل فارسی، بدون شک، حرف آخر در این باره نخواهد بود؛ اما مطمئنم که مبنایی برای گفت‌وگو میان جامعه‌شناسان و غزل‌شناسان فراهم می‌آورد. خواندن این کتاب را بیش از همه به جامعه‌شناسان جوانی توصیه می‌کنم که سودای جامعه‌شناسی ادبیات در سر دارند. اطلاعات کتاب‌چنان وسیع و جالب است که می‌تواند جامعه‌شناسان جوان را از خواندن کتاب‌های بسیار بی‌نیاز سازد. از دیگر سو، برای اهل ادب فارسی که به سرنخ‌هایی برای درک جامعه‌شناسی ادبیات نیاز دارند نیز خواندن این کتاب خالی از لطف نیست. در هر حال، تا گفت‌وگویی میان جامعه‌پژوهان و شعرپژوهان و غزل‌پژوهان صورت نگیرد، به نظریه یا رویکردی مناسب برای فهم غزل فارسی دست نخواهیم یافت، و کتاب حاضر، گامی است استوار به سوی درکی مناسب از غزل فارسی.

مسعود کوثری

تهران، بهمن ۱۳۹۴

مقدمه

جامعه‌شناسی ادبیات موضوعی جدید و بینارشته‌ای در ادبیات جهان است. توجه به این رشته از دانش به طور جدی از قرن نوزدهم میلادی آغاز شده است و در ادبیات ما سابقه‌چندانی ندارد، مقالات معدودی درباره‌ این موضوع در کشور ما به رشته‌ تحریر درآمده است و بخشی از آثار جهانی نیز در این رشته ترجمه شده است. در این رشته از دانش پژوهشگر می‌کوشد روابط پیدا و پنهان میان آثار ادبی را با مسائل اجتماعی و فرهنگی بیابد تا به برداشتی دقیق‌تر و علمی‌تر از آثار ادبی دست یابد. جامعه‌شناسی ادبی به ما کمک می‌کند که با نگاهی متفاوت و تازه آثار ارزشمند ادبیات را بار دیگر مورد توجه و ارزیابی قرار دهیم.

جامعه‌شناسی ادبیات در واقع از اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم بود که شکل گرفت و سابقه و تاریخچه مفصلی ندارد. البته منظور این نیست که تا پیش از اواخر قرن نوزدهم در مورد رابطه جامعه با ادبیات بحث یا صحبتی یا کتابی نبوده، ولی تبدیل جامعه‌شناسی ادبیات به یک رشته مستقل با نظریه‌ها و روش‌های مدون و اثباتی که قابل کاربرد هم باشد در واقع نقطه عطفش با کارهای فیلسوف و اندیشه‌گر مجار، لوکاچ، شروع می‌شود. نکته مهم در مورد جامعه‌شناسی ادبیات این است که پیچیده‌ترین، جدیدترین و میان‌رشته‌ای‌ترین رشته‌ها در علوم انسانی است و شاید به دلیل همین پیچیدگی و میان‌رشته‌ای بودن است که کارهای مهمی که در این زمینه صورت گرفته است، حالا نه فقط در ایران بلکه در جهان انگشت‌شمار است. میان‌رشته‌ای بودنش به این دلیل است که از یک طرف نقطه اوج علوم ادبی محسوب می‌شود، یعنی تمام علوم که مربوط به ادبیات می‌شود حتی زبان‌شناسی را

هم دربر می‌گیرد. از طرف دیگر، تمام دستاوردهای علوم ادبی و زبان‌شناسی را در واقع تلفیق می‌کند با دستاوردهای علوم تاریخی، و حتی به تعبیری می‌توانیم بگوییم به علوم انسانی. و همین بینارشته‌ای بودن باعث شده که خوب واقعاً انجام کارهای بزرگ در این رشته دشوار باشد (پوینده، ۱۳۷۸: ۹۵).

تاریخچه این رشته در ایران از این هم مختصرتر است. اولین کسی که به طور جدی در این باره بحث کرده زنده‌یاد دکتر غلامحسین صدیقی است. ایشان در ضمن درس‌های جامعه‌شناسی درسی را در دانشگاه تهران پایه گذاشتند و آن را «اجتماعات در ادبیات» نام نهادند. پس از ایشان نیز همکاران و سپس شاگردانش این موضوع را پی گرفتند و امروزه به عنوان واحد درسی در رشته‌های جامعه‌شناسی تدریس می‌شود. کتاب‌ها و مقالات محدودی نیز در این زمینه (جامعه‌شناسی ادبیات) نوشته شده است از جمله:

جامعه‌شناسی ادبیات نوشته دکتر علی‌اکبر ترابی، *اجتماعیات در ادبیات* نوشته دکتر غلامرضا سلیم، *نمودهای فرهنگی و اجتماعی در ادبیات فارسی* نوشته دکتر محمود روح‌الامینی، *واقعیت اجتماعی و جهان‌داستان* نوشته جمشید مصباحی‌پور ایرانیان و... در مقالات و کتاب‌های زنده‌یاد استاد دکتر عبدالحسین زرین‌کوب به ویژه کتاب *با کاروان حله و سیری در شعر فارسی* به برخی چشم‌اندازهای اجتماعی در ادبیات پرداخته شده است. استاد دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی در کتاب *ادوار شعر فارسی* و کتاب‌های *زبور فارسی* و *مفلس‌کیمیافروش و تازیانه‌های سلوک* به جامعه‌شناسی ادبیات توجه داشته‌اند و کارهای ایشان از جمله الگوهای ارزنده برای تحقیق در این زمینه است. استاد دکتر محمود عبادیان نیز در کتاب *تکوین غزل و نقش سعدی مقدمه روشنگرانه‌ای بر مبانی جامعه‌شناختی و زیباشناختی غزل فارسی* و *غزلیات سعدی* نگاشته‌اند که خطوط کلی جامعه‌شناسی غزل فارسی را می‌توان در آن جست و یافت.

محمدجعفر پوینده نیز در عمر کوتاه اما پربارش از طریق ترجمه‌ها و مقالات خویش مبانی نظری و دیدگاه‌های جدید در جامعه‌شناسی ادبیات را به جویندگان این رشته شناسانده است (برای تفصیل در این باره ← کوثری، ۱۳۷۹).

جامعه‌شناسی هنر روابطی که هنر را با جامعه و مظاهر گوناگون زندگی اجتماعی پیوند می‌دهند با روشی علمی مطالعه می‌کند، و کنش و واکنش هنرمند و جامعه، جهان‌بینی و

موضع فکری و فرهنگی هنرمند، اثر و خلاقیت هنری او را در پیوند با مظاهر گوناگون حیات اجتماعی مورد مطالعه قرار می‌دهد. اگر جامعه‌شناسی هنر زمینه خاصی از حیات اجتماعی را مطالعه می‌کند، جامعه‌شناسی ادبیات این وظیفه بررسی را در محدوده‌ای باز هم مشخص‌تر و تخصصی‌تر دنبال می‌کند؛ و پژوهشگر این دانش، ادبیات را نه به عنوان موضوعی تفنی، بل به عنوان بخشی بسیار مهم از شعور اجتماع و بازتاب در خور توجهی از فرهنگ‌ها و خرده‌فرهنگ‌ها مورد بررسی قرار می‌دهد؛ و محقق خود نه به عنوان یک سخن‌شناس زیباپسند محض بلکه به عنوان یک جامعه‌شناس واقع‌گرا با اثر و آفریننده آن با فکر و فرهنگ و شخصیت فرهنگی شاعر و نویسنده و روابط هنرمند و اجتماع روبه‌رو می‌شود (ترابی، ۱۳۷۶: ۴).

جامعه‌شناسی ادبیات اثر را تنها حاصل آفرینش و خلاقیت فرد هنرمند نمی‌داند بلکه آن را حاصل نوعی آگاهی جمعی می‌شمارد که هنرمند در تدوین آن با شدت و حساسیت بیشتری حضور می‌یابد؛ اثر هنری - ادبی گاهی بازتاب محض واقعیت‌های اجتماعی یا بیان نمادین و نشانه‌ای آنهاست اما اغلب آثار ادبی بیان تخیلی واقعیت‌های اجتماعی‌ای است که با آنها پیوندی دیالکتیکی دارد.

نظریه‌پردازان و پژوهشگران دو اصطلاح «جامعه‌شناسی ادبیات» و «جامعه‌شناسی ادبی» را از هم متمایز می‌سازند: جامعه‌شناسی ادبیات به هر آنچه خارج از خود متن ادبی است (تولید، توزیع، مصرف، خوانندگان، نهادهای ادبی و...) می‌پردازد، و جامعه‌شناسی ادبی روشی انتقادی است که با توجه به پدیده‌های اجتماعی در پی گسترش درک متن است و در این راه از مطالعه ساختارهای ذهنی و جامعه‌شناسی جهان‌نگری‌ها و ساختارهای معرفتی و زیبایی‌شناسی دیالکتیکی بهره می‌جوید.

از ملاک‌های گزینش شاعران در این پژوهش می‌توان به این موارد اشاره کرد:

- جایگاه شاعر در روند تکامل غزل فارسی؛

- نوگرایی و خلاقیت‌های هنری؛

- تأثیر و نفوذ در فرهنگ عمومی جامعه و طبقات اجتماعی.

شاعران برگزیده در سبک خراسانی رودکی و فرخی سیستانی‌اند که در غزلسرایی شهره‌اند و بر شاعران پس از خود در کلیت غزل فارسی تأثیر گذاشته‌اند.

در سبک بینابینی قرن ششم سنایی غزنوی و انوری شاخص‌ترین و تأثیرگذارترین

شاعران غزلسرای این دوره‌اند؛ سنایی به سبب آغازگری در سرودن غزل‌های زاهدانه و عرفانی و انوری به سبب سامان‌دهی به غزل عاشقانه فارسی.

در سبک عراقی مولوی، سعدی و حافظ سرشناس‌ترین و مؤثرترین شاعران غزلسرای این سبک به شمار می‌آیند: مولوی کمال‌بخشنده غزل عارفانه در مفهومی گسترده و سعدی استاد غزل عاشقانه فارسی است و حافظ نیز از آن جهت که استاد غزل ترکیبی است، برگزیده شده‌اند.

از قرن دهم و بینابین شاعران مکتب وقوع، غزل‌های باباغانی شیرازی و وحشی بافقی که از جهت نگاه متفاوت و روی آوردن به زبان گفتار اهمیت دارند بررسی شده‌اند. شاعران برگزیده سبک هندی که از مهم‌ترین سبک‌های دوره از جهت تغییرپذیری در غزل فارسی است، طالب آملی پیشاهنگ این سبک و صائب تبریزی پرنفوذترین شاعر هستند. در دوره بازگشت ادبی، با آنکه تقلید و تکرار بر شعر فارسی حاکم است، یغمای جندقی به عنوان شاعری متفاوت در طرح مضامین تازه اجتماعی - انتقادی و فروغی بسطامی از غزلپردازان معروف مورد توجه قرار گرفته‌اند.

از دوره مشروطه تا امروز بیشترین تحولات در جامعه ایرانی و در گستره غزل فارسی پدیدار شده است میرزاده عشقی و عارف قزوینی در طرح مضامین سیاسی - اجتماعی گسترده با رویکردهای انتقادی صریح در این پژوهش به عنوان نمونه در غزل این دوره برگزیده شده‌اند، شهریار، سایه، سیمین بهبهانی و حسین منزوی نیز، که عرصه‌های نوینی را در غزل فارسی به نمایش گذاشته‌اند و از شناخته‌ترین شاعران غزلسرا در دوره معاصر به شمار می‌آیند، شاعران برگزیده این پژوهش در دوره معاصرند.

در مسیر پژوهش هم آثار ترجمه‌شده و هم نوشته‌های محققان خودی را در این زمینه تا آنجا که توانسته و یافته‌ام، خواننده و از همه آن‌ها بهره برده‌ام و خود را در این کار وامدار همه آنها می‌دانم.

میخائیل باختین، منتقد نامدار و محقق جامعه‌شناسی ادبیات، درباره روش تحقیق در ادبیات می‌نویسد: «آنچه امروز بر عرصه پژوهش حاکم است به چیزی شبیه ترس از خطرپذیری، ترس از خطرپذیری در برابر یک فرضیه می‌ماند، در واقع علم ادبیات علمی جوان است که برخلاف علوم دقیق و اثباتی از روش‌های استواری که در عمل آزموده شده باشند، بهره‌مند نیست» (۱۳۷۳: ۱۷).

جمشید مصباحی‌پور ایرانیان در مقدمه کتاب *واقعیت اجتماعی و جهان داستان* می‌نویسد:

از همه شاخه‌هایی که وابسته به جامعه‌شناسی شناخت هستند، جامعه‌شناسی ادبیات بیش از همه از کمبود شناسه‌ای روشن پیرامون موضوع، میدان و روش رنج می‌برد. گرچه مسئله روش همواره گفت‌وگوبرانگیز خواهد بود، کتاب‌های بسیاری وجود دارند که در آنها به گونه‌ای مجسم از ادبیات و جامعه گفت‌وگو شده است، این تنها وجه مشترک آنهاست، ولی چگونه؟ برای کدام هدف روشن؟ به یاری چه روشی؟ خدا می‌داند؛ دیدگاه‌ها به همان اندازه زیادند که کتاب‌ها (مصباحی‌پور ایرانیان، ۱۳۵۸: ۲۸).

روش تحقیق در این پژوهش، تحلیلی - توصیفی است که بر مبنای ترکیب و تلفیق آرای لوکاچ (در زمینه پیوند دیالکتیکی میان جامعه و اثر ادبی - هنری) و گلدمن (در بحث جهان‌نگری) و کوهلر (در زمینه جامعه‌شناسی انواع ادبی) انجام گرفته است. از آنجا که گفتمان‌ها واسطه میان جهان‌نگری عام و گفت‌وگوهای شاعرانه‌اند، با طرح و تحلیل نمونه‌های مختلف شعری در ذیل گفتمان‌های گوناگون کوشش شده است این پیوند دیالکتیکی نشان داده شود و پیوند معنادار جهان‌نگری با گفتمان و گفت‌کردهای شاعرانه تبیین شود.

طرح کلی جهان‌نگری عام انسان ایرانی و گفتمان‌های ناشی از آن در فصل اول به مثابه فرضیه‌ها و جامعه‌شناسی سبک‌ها و غزل‌های برگزیده، متغیرها و بیان پیوند میان زمینه‌های تاریخی و گفتمان‌ها و گفت‌کردهای شاعرانه در حکم نتیجه پژوهش به شمار می‌آیند. از آنجا که تمام دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی بر بستر تاریخ اتفاق می‌افتد، طرح مباحث تاریخی، که قدری به تفصیل نیز گراییده است، ناگزیر می‌نماید. انتخاب قالب شعری غزل به جای قالب‌های دیگر همچون قطعه و قصیده و... به این دلایل بوده است:

- در قالب‌هایی مانند قطعه و قصیده بیشتر با بازتاب محض وقایع اجتماعی مواجهیم و در آنها غالباً پیوندی دیالکتیکی با جامعه پدیدار نمی‌شود؛
- قالب‌های دیگر، در مقایسه با غزل، در طول تاریخ در میان طبقات و قشرهای جامعه نفوذ کمتری داشته‌اند؛
- قالب‌های دیگر تنوع موضوعی و مضمونی غزل را ندارند؛
- دستاورد بررسی قالب‌های دیگر در نهایت منجر به مطالعه اجتماعیات در ادبیات می‌شود، نه جامعه‌شناسی ادبی؛

- هیچ یک از قالب‌های شعر سنتی فارسی مانند غزل قابلیت گسترش‌پذیری و تداوم نداشته است.

- در بیشتر تحقیقاتی که تحت عنوان جامعه‌شناسی ادبیات در ایران انجام گرفته است به قالب‌های دیگر شعر فارسی پرداخته شده است؛ در حالی که غزل فارسی، یا به دلیل این تصور که موضوع آن صرفاً عشق است یا دشواری کار، مغفول مانده است. در فصل اول به توضیح اصطلاحات و واژگان پژوهش پرداخته شده است. آنگاه کوشش شده است که سیمای جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی ایران با نگاهی به نهادهای اجتماعی و طبقات، بر بستری تاریخی تشریح گردد؛ از آنجا که جهان‌نگری‌ها بر پایهٔ گفتمان‌ها شکل می‌گیرند، کوشیده‌ام جهان‌نگری عام انسان ایرانی را در پرتو مهم‌ترین گفتمان‌ها تبیین کنم. سپس در فصل‌های جداگانه‌ای جامعه‌شناسی غزل هر دورهٔ سبکی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. در آغاز هر فصل، نگاهی جامعه‌شناختی به سبک آن دوره آورده شده است که دربردارندهٔ جهان‌نگری و گفتمان‌های سازندهٔ آن جهان‌نگری با تکیه بر وجوه تاریخی - اجتماعی همان دوره است؛ با این همه نقش جهان‌بینی فردی شاعران نیز همواره در مد نظر بوده است.

این پژوهش در گسترهٔ زمانی حدوداً بیست‌ساله و با حجمی بالغ بر هزار و پانصد صفحه و مطالعه و بررسی دیوان ده‌ها شاعر تدوین شده بود که بنا بر ضرورت‌های نشر به حجمی کمتر از یک‌سوم تقلیل یافت.

هدف این پژوهش بازگشایی و تحلیل پیوند ظریف و گاه ناپیدای زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعهٔ ایرانی با بومی‌ترین، ایرانی‌ترین، اجتماعی‌ترین و فراگیرترین شکل شعر فارسی یعنی غزل بوده است؛ در زمینهٔ جامعه‌شناسی قالب‌های شعر فارسی در ایران هیچ کار مستقلی انجام نگرفته است. اگر این پژوهش را بتوان درآمدی بر این زمینهٔ مهم تحلیلی - انتقادی در ادبیات فارسی به حساب آورد موجب خرسندی تواند بود.

در پایان از دست‌اندرکاران انتشارات علمی و فرهنگی، به‌ویژه مدیرعامل محترم جناب آقای دکتر مسعود کوثری و سرکار خانم مژگان مهدوی سرپرست فنی انتشارات، مراتب سپاس‌گزاری و قدردانی خویش را ابراز می‌دارم.

فرهاد طهماسبی

تابستان ۱۳۹۴